

DE WEG NAAR DE LEERPLICHT

Onderzoek naar de veranderende ideeën over overheidsinmenging omtrent de invoering van de leerplicht in Nederland

121082 / collectie Het Utrechts Archief

Lidia Sztahura 6249825
BA eindwerkstuk Geschiedenis
Begeleider: Dr. Jonne Harmsma
Aantal woorden: 7907
17 juni 2021

Inhoudsopgave

<i>Inhoudsopgave</i>	1
<i>Samenvatting</i>	2
<i>Inleiding</i>	3
<i>Hoofdstuk 1: Historische context</i>	6
<i>Hoofdstuk 2: Het Kinderwetje van Van Houten</i>	9
<i>Hoofdstuk 3: De leerplichtwet van 1900</i>	17
<i>Conclusie</i>	25
<i>Literatuurlijst</i>	27

Samenvatting

Deze scriptie richt zich op de invoering van de leerplicht in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw. Door middel van comparatief bronnenonderzoek vergelijkt het twee Kamerdebatten, over het Kinderwetje van Van Houten in 1874 en de eerste leerplichtwet in 1900. Hierbij ligt de focus op de veranderende opvattingen over overheidsinmenging op het gebied van onderwijs in de periode 1874-1900. Omdat de ontwikkelingen per politieke stroming sterk verschilden is er gekeken naar de hoofdrolspelers in de onderwijskwesitie aan het einde van de negentiende eeuw: de liberale en confessionele Tweede Kamerleden. Uit de primaire bronnen blijkt dat de liberalen in 1874 al progressiever waren dan de historiografie suggereert. De confessionele partijen daarentegen bleven zich tot in 1900 op ideologische gronden verzetten tegen overheidsinmenging omtrent de leerplicht.

Inleiding

In hoeverre mag de staat beslissen over het leven van de burger? De discussie over de rol van de overheid in de samenleving kent een lange geschiedenis. De leerplichtwet is vandaag de dag weinig controversieel en wordt algemeen gezien als een nuttige vorm van overheidsingrijpen. Dit was nog geen 150 jaar geleden wel anders.

De Nederlandse leerplicht vindt zijn oorsprong in de late negentiende eeuw. De opvatting dat basisonderwijs voor iedereen toegankelijk moest zijn begon gedurende de eeuw op te komen, maar van een plicht was er nog geen sprake. Rond het jaar 1850 pleitten schoolopzieners en onderwijzers in Groningen al voor gemeentelijke financiering van de lagere scholen en er gingen zelfs geluiden op over een leerplicht. Johan Rudolph Thorbecke, destijds Minister van Binnenlandse zaken en voorman van de liberalen, ging hier tegenin door te stellen dat staatsinmenging in het onderwijs uiterst onwenselijk was. De taak van de overheid was zorgen voor veiligheid en vrijheid in het land, zodat de burgers zo veel mogelijk op hun eigen benen konden staan. Verder moest de staat zich zo veel mogelijk buiten dit soort maatschappelijke kwesties houden.¹

Vanaf 1870 nam een opkomende jonge generatie liberalen afstand van deze opvatting. Zij waren van mening dat de staat wel degelijk in mocht grijpen als een bepaald maatschappelijk probleem door privé-initiatief niet adequaat of spoedig genoeg opgelost zou worden. Een bekend voorbeeld hiervan is Samuel van Houten, die zich met name inzette om kinderarbeid in te perken.² Zijn oorspronkelijke wetsontwerp tegen kinderarbeid bevatte ook een vorm van leerplicht, omdat hij vond dat alleen een combinatie van de twee maatregelen het gewenste effect zou hebben. Het voorstel zorgde voor sterke verdeeldheid in de Tweede Kamer. Het artikel met de leerplicht werd al snel ingetrokken en tenslotte werd in 1874 een sterk afgezwakte versie van het ontwerp aangenomen: het Kinderwetje van Van Houten. In de daaropvolgende jaren dienden met name liberale politici een aantal wetsvoorstellen in met de motivatie om zo veel mogelijk kinderen naar school te laten gaan.

¹ C.H.E. de Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen 1980) 135.

² Willemien Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten: sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003) 69.

In de onderwijswetgeving verscheen een nieuw hoofdstuk: 'Van bevordering van het schoolbezoek'.³

Waar in 1874 het artikel met een plaatselijke leerplicht nog werd verworpen, nam de Kamer in 1900 de eerste nationale leerplichtwet aan. Zowel historici als rechtsgeleerden hebben zich hierover gebogen. In bredere zin gaat het hier over de ordening van de maatschappij door de overheid en het debat over wat de verantwoordelijkheden van de staat zouden moeten zijn. Dit onderzoek is te plaatsen binnen de historiografie over het veranderende politieke landschap in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin de schoolstrijd en de opkomst van politieke partijen een rol speelden. Rechtsgeleerde Theo Storimans betoogt dat er in de periode 1874-1900 een verschuiving plaatsvond in de opvattingen rondom de wenselijkheid van overheidsingrijpen op het gebied van opvoeding. Volgens hem is de verdeeldheid in de Tweede Kamer in 1900 voornamelijk toe te schrijven aan de schoolstrijd.⁴ Volgens rechtsgeleerde Coby de Graaf stond de aantasting van het eigen domein van de burger voorafgaand aan de invoering van de leerplichtwet van 1900 nog steeds ter discussie.⁵ Ook historicus R.H. van der Voort schreef over het denken over de rol van de overheid in de negentiende eeuw.⁶ Relevant voor dit onderzoek was daarnaast de uiteenzetting van het Kinderwetje van Van Houten door historica Willemien Schenkeveld.⁷ Ook verschaftte het onderzoek van historica Erie Tanja over de parlementaire cultuur en politieke ideologie in de periode 1866-1940 inzicht over het onderwerp.⁸ Ten slotte hebben onder anderen historici Theo Veld en Michael Wintle gepubliceerd over de geschiedenis van het onderwijs in Nederland in deze periode.^{9,10}

³ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Boij, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Van Gorcum, 1987) 152.

⁴ Theo Storimans, 'Geschiedenis en achtergronden van de wettelijke leerplicht' *Justitiele Verkenningen* 32 (2006) 6, 9-21, aldaar 11-12.

⁵ J.H. de Graaf, *Leerplicht en recht op onderwijs: een onderzoek naar de legitimatie van de leerplicht- en aanverwante onderwijswetgeving* (Nijmegen 1999) 2.

⁶ R.H. van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam 1994)

⁷ Willemien Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten: sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003)

⁸ Erie Tanja, *Goede politiek: De Parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2010)

⁹ Theo Veld, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', in Ger Tillekens (red.), *Het opgelegde leren: Hoofdstukken uit de geschiedenis van de school* (Nijmegen 1986)

¹⁰ Michael Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)

In deze thesis onderzoek ik in hoeverre de opvattingen over leerplicht en overheidsinmenging op het gebied van onderwijs waren veranderd in de periode 1874-1900. Dit zal ik doen door de politieke debatten die plaatsvonden bij de invoering van de *Wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen* (beter bekend als het Kinderwetje van Van Houten) en de leerplichtwet van 1900 met elkaar te vergelijken. Ik maak gebruik van de verslagen van de debatten in de Tweede Kamer, de zogenaamde ‘Handelingen’, omdat deze een goed beeld geven van de standpunten van politici. De debatten over het Kinderwetje vonden plaats tussen 29 april en 5 mei 1874; die over de leerplichtwet tussen 27 februari en 23 maart 1900. Dit zijn dan ook de primaire bronnen waar ik me met name op zal richten. De nadruk ligt op de stellingnames van de liberale en confessionele Kamerleden, omdat zij de grootste rol speelden in de onderwijskwestie. De conservatieven verloren in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer terrein en de socialisten zouden pas in het begin van de twintigste eeuw, verenigd in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), een beduidende politieke factor vormen.¹¹

In het eerste hoofdstuk zal ik de historische context van de twee debatten nader toelichten. Zoals gezegd was er sprake van een aantal ingrijpende kwesties en verschuivingen in het Nederlandse politieke landschap, die ook grote invloed hadden op het ontstaan van de twee wetten in kwestie. Vervolgens zal ik twee hoofdstukken wijden aan de debatten rondom de twee afzonderlijke wetsvoorstellen.

¹¹ Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012) 250.

Hoofdstuk 1: Historische context

Voor de beantwoording van de hoofdvraag is het belangrijk om een beeld te hebben van een aantal aspecten van de negentiende eeuw in Nederland, waaronder de economische, sociale en politieke situatie. Dit hoofdstuk richt zich daarom op de historische context van het ontstaan van de leerplicht.

Economie

In algemene zin wordt Nederland in de eerste helft van negentiende eeuw vaak beschouwd als achtergebleven en arm. Dit komt doordat de industrialisatie maar traag op gang kwam in vergelijking tot andere Europese landen. De agrarische sector en kleinschalige nijverheid speelden gedurende een groot deel van de eeuw nog een belangrijke rol, wat resulteerde in relatief weinig dynamiek in het sociale en economische leven.¹² Enkele historici, waaronder Hans Blom, hebben deze opvattingen ter discussie gesteld. Blom beargumenteert dat Nederland in de negentiende eeuw in economisch en sociaal opzicht anders was dan andere West-Europese landen, maar niet armer of minder ontwikkeld.¹³ Juist door de betrekkelijke welvaart en de geleidelijke economische groei die al plaatsvond in het bestaande systeem, was er minder behoefte aan een grootschalige omwenteling. De industrialisatie kwam tussen 1850 en 1870 breder op gang en zorgde voor grote economische veranderingen.¹⁴

Sociale kwestie

De modernisering van de industrie en de urbanisatie die daarmee gepaard ging, brachten weer hun eigen problematiek met zich mee. Net als in andere Europese landen die al geïndustrialiseerd waren, kreeg Nederland te maken met sociale problemen. Ondanks de economische vooruitgang verbeterde de positie van de armste bevolkingslaag niet.¹⁵ Bestuurders braken zich het hoofd over de vraagstukken omtrent slechte werk- en woonomstandigheden, kinderarbeid en armoede.

¹² R.T. Griffiths en J. de Jong, 'De maat genomen. De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', *BMGN Low Countries Historical Review* 117 (2002) 3, 352-363, aldaar 353.

¹³ J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2008) 318.

¹⁴ Idem, 20.

¹⁵ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010)

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden er verscheidene arbeidersbewegingen die de belangen van werklieden behartigden, maar het aandeel van socialistisch gezinde Kamerleden bleef klein. Dit had een tweetal redenen. Door het censuskiesrecht van 1848 hadden de meeste arbeiders niet het recht om te stemmen. Daarnaast hadden veel (land)arbeiders een sterkere binding met de confessionele stromingen.¹⁶ Het was dan ook een nieuwe generatie liberalen, ofwel sociaalliberalen, die de eerste stappen zetten in de richting van sociale wetgeving als antwoord op deze kwesties. Zo werd ook de eerste vakbond van Nederland, het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWB), door sociaalliberalen opgericht in 1871.¹⁷ Toch waren liberalen over het algemeen nog altijd terughoudend tegenover overheidsingrijpen op sociaaleconomisch gebied. De verantwoordelijkheid voor armenzorg lag bijvoorbeeld bij particuliere (lees: religieuze) instanties.¹⁸ Het Kinderwetje van de liberale Van Houten wordt gezien als de eerste sociale wet die Nederland heeft gekend.¹⁹

Politieke cultuur

Vanaf de jaren '40 van de negentiende eeuw voer Nederland steeds meer een liberale koers. Een cruciale gebeurtenis was de grondwetsherziening van 1848. De nieuwe grondwet, grotendeels ontworpen door liberale staatsman Johan Rudolf Thorbecke, versterkte de positie van het parlement ten opzichte van de koning. Daarnaast bevatte het andere punten die gebaseerd waren op liberale idealen, zoals de scheiding van kerk en staat, de invoering van directe verkiezingen en vrijheid van onderwijs.²⁰ Dit betekende echter nog niet het begin van de parlementaire democratie. Er was inderdaad wel sprake van een parlementair stelsel, maar slechts 10,5% van de mannelijke burgers had het recht om te stemmen.²¹ Dit kwam mede door Thorbeckes opvatting dat de kiezer zelfstandig en ontwikkeld hoorde te zijn om mee te kunnen beslissen over het bestuur van de natie.²²

¹⁶ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 250.

¹⁷ Rico op den Camp, 'God, Vaderland en Broederband. Nationaal besef, vereniging en schoolstrijd in het ANWV', in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 88.

¹⁸ Blom en Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 336.

¹⁹ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 9.

²⁰ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 236.

²¹ Idem, 238.

²² Ibidem.

De afstand tussen de bevolking en de politiek was halverwege de eeuw nog steeds erg groot. Van politieke partijen was er ook geen sprake. Leden van het parlement dienden onafhankelijk en rationeel te handelen en hadden geen (op ideologie of identiteit gebaseerde) band met de kiezers. Groepsvorming werd als ongepast beschouwd. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw werd deze opvatting van onafhankelijkheid ten aanzien van elkaar en de kiezers losgelaten. Volgens historica Erie Tanja vond er een verschuiving plaats in de opvattingen over representatie. Het parlement was niet langer een vertegenwoordiging *voor* het volk, maar *van* het volk. Kamerleden kregen steeds meer een band met hun kiezers.²³

Schoolstrijd

Een ontwikkeling die een grote rol heeft gespeeld bij de vorming van de politieke partijen was de schoolstrijd. De periode 1860-1920 was de tijd waarin de schoolstrijd het hardst woedde en viel samen met de periode waarin politiek stromingen steeds meer in partijen veranderden. De grote kwestie was het al dan niet financieel gelijkstellen van openbaar en bijzonder, ofwel religieus onderwijs. Openbaar onderwijs was niet gratis, maar werd wel deels bekostigd door de overheid. Ouders die hun kinderen naar een bijzondere school wilden sturen, betaalden met hun belasting mee aan de openbare scholen. Bijzondere scholen kregen echter geen steun en moesten zelf hun geld bij elkaar krijgen, door middel van schoolgeld bijvoorbeeld.²⁴ Door de schoolstrijd kwamen de confessionele stromingen op het gebied van onderwijs tegenover de seculiere, voornamelijk liberale, groeperingen te staan. In deze concurrentiestrijd werd de mobilisatie van de achterban steeds belangrijker.

²³ Tanja, *Goede politiek*, 59-60.

²⁴ Blom en Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 325.

Hoofdstuk 2: Het Kinderwetje van Van Houten

Het Kinderwetje uit 1874 wordt gezien als de eerste stap richting sociale wetgeving in de geschiedenis van Nederland. Dit hoofdstuk richt zich op het debat volgend op het initiatief van Samuel van Houten om kinderarbeid tegen te gaan en de opvattingen rondom staatsinterventie die in het debat naar voren kwamen.

Kinderarbeid

Kinderarbeid in de negentiende eeuw roept bij velen beelden op van kinderen tussen gevaarlijke machines in grote fabriekshallen. Fabrieken waren echter maar een van de vele plekken waar kinderen in die tijd aan het werk werden gezet om bij te dragen aan de inkomsten van het gezin. Ook vóór de industrialisatie was het gangbaar dat kinderen op jonge leeftijd al meehielpen met bepaalde werkzaamheden, soms zelfs al vanaf zesjarige leeftijd. Ze werkten mee in de landbouw, werkplaats of het huishouden.²⁵

Hoewel de onderwijsvoorzieningen in Nederland relatief goed waren vergeleken met de buurlanden (onderwijs voor de armste bevolkingslaag was bijvoorbeeld gratis), vond er toch schoolverzuim plaats.²⁶ Er was weinig sprake van absoluut schoolverzuim, waarbij een kind helemaal geen onderwijs kreeg. Het kwam echter vaak voor dat een kind op tienjarige leeftijd de lagere school verliet om te gaan werken of tijdens het oogstseizoen een aantal weken of maanden niet op school kwam. In 1870 bestond 40% van de beroepsbevolking uit landarbeiders. Vaak werden kinderen samen met hun ouders ingehuurd om op het land te werken, waardoor er vanzelfsprekend ook een groot deel van de werkende kinderen in de landbouw werkzaam was.²⁷

Vanaf de jaren '30 werd kinderarbeid en de negatieve gevolgen ervan voor het schoolbezoek aangekaart vanuit de onderwijswereld, maar tot daadwerkelijke regelingen kwam het niet. Zowel 1841 als in 1859 werd er een regeringsonderzoek ingesteld naar arbeid verricht door kinderen.²⁸ De enquêtes leidden in beide gevallen niet tot een

²⁵ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 21.

²⁶ Idem, 22.

²⁷ Idem, 25.

²⁸ Van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën*, 136.

eenduidig advies, waardoor wettelijke maatregelen uitbleven. De situatie werd gezien als niet ernstig genoeg om in te grijpen.²⁹

Pas toen de industrialisatie echt op gang kwam groeide de aandacht voor de problematiek, met name ook vanuit de maatschappij. De vaste werktijden en lange dagen van fabrieksarbeid waren namelijk minder goed met schoolbezoek te combineren dan het werk in de huisnijverheid, waar de ouders vaak de werktijden van hun kinderen bepaalden. Ook werd fabrieksarbeid gezien als ongezonder dan veldarbeid, wat in de buitenlucht werd verricht.³⁰ Een belangrijke voorvechter van maatregelen betreffende kinderarbeid was de populaire schrijver J.J. Cremer. Met zijn brochure 'Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld' over de schrijnende realiteit van het werkende kind maakte hij veel los bij de gehele bevolking.³¹

Terughoudende regering

Het werk van Cremer, maar ook de roep van enkele Leidse fabrikanten om regulering van arbeidsduur en onderwijs voor kinderen leidden ertoe dat Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken in 1863 een staatscommissie liet oprichten. De commissie onderzocht de stand van zaken rondom kinderarbeid en onderwijsverzuim. In 1869 concludeerde deze commissie, die bestond uit deskundigen zoals artsen en fabrikanten, dat een verbod op kinderarbeid geen oplossing zou zijn. Het kind zou dan simpelweg in kleine werkplaatsen of in de huisindustrie aan het werk gezet worden. In het ergste geval zouden kinderen zelfs op straat rondzwerven. De enige echte oplossing zou de invoering leerplicht zijn.³²

De liberale regering van Thorbecke vond dit te vergaand en wilde liever geen maatregelen nemen. Toen Van Houten hem vervolgens in de Kamer vroeg waarom hij niet wilde ingrijpen, antwoordde Thorbecke dat de maatregelen die de werkgevers op eigen initiatief nemen waarschijnlijk overheidsingrijpen konden voorkomen.³³ Thorbecke was absoluut geen voorstander van de leerplicht. In een toespraak in de Kamer in 1869 verklaarde hij dat het een eis van de liberale regering is dat 'de Staat hetgeen niet tot het

²⁹ G.W. Brands-Bottema, *Overheid en opvoeding. Onderzoek naar de motivering door politieke partijen van de formele wetgeving of pogingen daartoe, betreffende de overheidsbemoedigen met de verzorging en opvoeding van kinderen door hun ouders, in de periode 1870-1987* (Arnhem 1988) 60.

³⁰ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 19.

³¹ J.J. Cremer, *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld* (Arnhem 1863)

³² Brands-Bottema, *Overheid en opvoeding*, 60.

³³ *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (hierna: HTK), 1871-1872, 336.

gebied van het recht behoort meer en meer aan anderen overlate'.³⁴ 'Schooldwang', zoals hij het noemde, was een van de ongewenste manieren van ingrijpen waartoe de staat niet bevoegd was en waarmee de vrijheid van burgers werd ingeperkt.³⁵

Het wetsvoorstel van Van Houten

Zoals gezegd begon er vanaf ongeveer de late jaren '60 van de negentiende eeuw een nieuwe stroming binnen het liberalisme op te komen in Nederland. Er zijn verschillende benamingen voor deze groep, waaronder sociaalliberalen, nieuw-liberalen en modern-liberalen. Deze nieuwe lichter politici stond tegenover de aanhangers van het klassiek liberalisme onder leiding van Thorbecke.³⁶ Ook na het overlijden van Thorbecke in 1872, bleven zijn geestverwanten, de zogenoemde thorbeckianen, deel uitmaken van het politieke debat. Waar Thorbecke pleitte voor zo min mogelijk staatsinterventie, stonden de sociaalliberalen open voor de groei van staatstaken. Zo ook Samuel van Houten.

Nadat bleek dat ook de opvolger van Thorbecke, de liberaal Johan Herman Geertsma, zich terughoudend opstelde in de kwestie van kinderarbeid, besloot Van Houten om zelf het initiatief te nemen. Als Tweede Kamerlid maakte hij echter geen deel uit van de regering. Parlementariërs hadden weliswaar het recht van initiatief, de mogelijkheid om zelf een wetsontwerp in te dienen, maar dit gebeurde zelden. Het proces kostte veel tijd en Kamerleden hadden in tegenstelling tot de regering niet de hulp van ambtenaren tot hun beschikking.³⁷

Op 27 april 1874 diende Van Houten toch een eigen wetsvoorstel in bij de Tweede Kamer. Tussen 29 april en 5 mei moest hij zijn voorstel verdedigen. Uit zijn toespraken in de Kamer blijkt dat zijn motivatie om actie te ondernemen in eerste plaats niet voortkwam uit medeleven voor het werkende kind. Een van zijn argumenten was dat onderwijs het belangrijkste middel is om de positie van de lagere klassen te verbeteren, een opvatting die verscheidene andere Kamerleden met hem deelden. Opvallender was de nadruk die hij legde op de nadelige gevolgen van kinderarbeid voor de nationale economie. De lage lonen die kinderen kregen verstoorden volgens hem de werking van de markt en het verbod op

³⁴ Ministerie, *Parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke, van september 1865 tot februari 1866* (Deventer 1870) ix.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Veld, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', 47.

³⁷ Tanja, *Goede politiek*, 27.

kinderarbeid zou zorgen voor stijging van het loonniveau.³⁸ Hieruit blijkt dus dat Van Houten bereid was om door middel van nationale wetgeving de economie en de arbeid te organiseren, al was dit een hele beperkte eerste stap. Deze redenering maakte een aantal Kamerleden argwanend en zorgde ervoor dat Van Houten ervan beschuldigd werd een socialist te zijn.³⁹ Inmenging in de arbeidsverhoudingen kon namelijk gezien worden als inperking van de vrije marktwerking. Deze mening werd echter niet door de meerderheid van de Kamer gedeeld.

In vergelijking met het klassiek liberalisme van Thorbecke was het oorspronkelijke voorstel van Van Houten toch vrij radicaal te noemen. Hij wilde een algemeen verbod instellen op arbeid door kinderen tot 12 jaar. Dit hield niet alleen fabrieksarbeid, maar ook veld- en huisarbeid in. Ook had hij in zijn initiatief een artikel opgenomen met een plaatselijke leerplicht. Hij vreesde dat een algemene leerplicht het als gevolg van de schoolstrijd niet zou halen in het parlement. Hij vond echter ook dat het verbod op kinderbeid zonder leerplicht er slechts voor zou zorgen dat het kwaad zich zou verplaatsen van grote fabrieken naar kleine, minder goed te controleren werkplaatsen. In de periode van overgang, tot de tijd dat de landelijke leerplicht wel haalbaar was, zouden de gemeenten de bevoegdheid krijgen om een plaatselijke leerplicht in te stellen in plaatsen waar zowel openbare als bijzondere scholen aanwezig waren.⁴⁰

Van het oorspronkelijke voorstel bleef weinig over. Het artikel over de leerplicht trok Van Houten na twee dagen in zijn geheel in.⁴¹ Ook was hij genoodzaakt allerlei concessies te doen betreffende veld- en huisarbeid. De wet die uiteindelijk werd aangenomen was een sterk afgezwakte versie van wat hij aanvankelijk wilde bereiken. Hieronder volgt een analyse van de reacties van liberale en confessionele Kamerleden op het wetsvoorstel.

Liberale reacties

Zoals gezegd was de overwegend liberale regering erg terughoudend tegenover staatsinterventie op het gebied van kinderbeid en leerplicht. Het kabinet vond de resultaten van de onderzoeken naar de kwestie niet eenduidig urgent genoeg om zelf met een

³⁸ *HTK*, 1873-1874, 1375.

³⁹ *HTK*, 1873-1874, 1384.

⁴⁰ *HTK*, 1873-1874, 1379.

⁴¹ *HTK*, 1873-1874, 1380.

wetsvoorstel te komen. Na analyse van het Tweede Kamerdebat blijkt echter dat Van Houten over het algemeen kon rekenen op de steun van de liberalen. Zo nam liberaal Kamerlid Rudolf Pieter Mees, die eigenlijk meer naar het klassiek liberalisme neigde in plaats van het sociaalliberalisme, het toch meteen vanaf het begin voor Van Houten op. Hij hield een lange rede waarin hij allerlei mogelijke argumenten tegen deze vorm overheidsinterventie weerlegde. De problematiek van kinderarbeid zou volgens Mees niet door de vrije werking van de 'sociale kracht' opgelost worden, waardoor staatsingrijpen nodig en ook te rechtvaardigen was.⁴² Hier is dus te zien dat ook de wat meer conservatieve liberalen de klassieke idealen deels los begonnen te laten.

Opvallend is dat ook thorbeckianen hun steun betuigden aan het initiatief. In het Kamerdebat over de Kinderwet op 30 april 1874 betoogde thorbeckiaans Kamerlid Jan Pieter Bredius:

*Het is Staatsbelang niet alleen maar ook Staatspligt om te treden op dat gebied en te voldoen aan den wensch van eene zoo uitgebreide klasse, die er om roept als iets, waaraan zij dringende behoefte heeft, en tevens te handelen in het belang onzer uitgebreide vaderlandsche industrie. In mijn oog kan er dus geen twijfel bestaan of de Staat zich hiermede mag en zelfs moet bemoeijen.*⁴³

Later in het debat sprak hij zich uit tegen de afzwakking van de wet door de vele concessies, zoals het toestaan van veldarbeid en het loslaten van de leerplicht.⁴⁴ Ook conservatief-liberaal Kamerlid Wintgens was voorstander van zowel de bestrijding van kinderarbeid als de invoering van de leerplicht. Wintgens stelde dat het 'niet *illiberaal* [is] te verlangen dat de verwildering der mindere standen zal ophouden'.⁴⁵ Hij vreesde de opkomst van het socialisme als de regering niets deed om de situatie van de arbeidersklasse te verbeteren. Onderwijs was een goed middel hiertoe.

Niet alle liberalen waren het echter eens met het opnemen van de leerplicht in het voorstel. Ook liberaal Kamerlid Donald Jacob baron Mackay niet. Hij zou aanvankelijk meewerken aan het wetsvoorstel, maar had hier later toch van afgezien. Bij de debatten steunde hij gepassioneerd de regulering van kinderarbeid. Wel vond hij dat de tijd niet rijp was voor de leerplicht en het artikel ingetrokken moest worden. Deze beslissing kwam niet

⁴² HTK, 1873-1874, 1343-1345.

⁴³ HTK, 1873-1874, 1356.

⁴⁴ HTK, 1873-1874, 1403.

⁴⁵ HTK, 1873-1874, 1360.

voort uit ideologische overwegingen tegen overheidsingrijpen. Hij maakte zich zorgen dat het hele initiatief weggestemd zou worden door de confessionelen als de leerplicht er onderdeel van uitmaakte.⁴⁶ Conservatief-liberaal Kamerlid Godefroi was een van de weinige liberalen die principieel tegen het vergroten van de overheidstaken op het gebied van onderwijs was. Regels over onderwijs hadden volgens hem geen plaats in de wet.⁴⁷

Thorbeckiaans Kamerlid Lambertus Eduard Lenting had ook bezwaren. Hij zag liever dat zo een groot onderwerp in een aparte wet op landelijk niveau werd geregeld en niet in de vorm die Van Houten had voorgesteld, waarbij iedere gemeente willekeurig haar eigen regels maakt.⁴⁸ Ook liberaal Kamerlid Antony Moens, voorvechter van de leerplicht en het openbaar onderwijs, deelde deze mening. Over de leerplicht zei hij het volgende: 'En dan het groote woord: zal het vrije Nederland gedoogen dat er zulk tirannie wordt uitgeoefend? [...] Het laat me o! zoo koud.'⁴⁹

Confessionele reacties

De meeste kritiek kwam uit de confessionele hoek. Met name de conservatief-katholieken en de antirevolutionairen namen bevoegen deel aan het debat.

De katholieken hadden geen bezwaar tegen het verbieden van kinderarbeid, maar waren onverbiddelijk tegenover de leerplicht. Katholiek Kamerlid Lambrechts bepleitte dat de overheid het recht niet had zich te mengen in de opvoeding van het kind door middel van een leerplicht, omdat dit de ouderlijke macht inperkte.

Hier doet zich al dadelyk de vraag voor: is de zorg voor kinderen wel eene Staatszorg? [...] de zorg voor kinderen, waaronder ik begryp hunne fysieke, intellectuele en religieuse opleiding: 1. een pligt, en 2. een regt is der ouders. [...] De Staat heeft dan ook niet de bevoegdheid om de ouders dat regt te ontnemen of hen van dien pligt te ontheffen.⁵⁰

De afkeuring van de leerplicht door de confessionelen werd deels veroorzaakt door de schoolstrijd. De Kamerleden waren bang dat ouders gedwongen zouden worden om hun kinderen naar de staatsschool te sturen, omdat er geen bijzondere school in de buurt was. De net in de Tweede Kamer geïnstalleerde antirevolutionair Abraham Kuyper hield lange

⁴⁶ HTK, 1873-1874, 1354.

⁴⁷ HTK, 1873-1874, 1433.

⁴⁸ HTK, 1873-1874, 1346.

⁴⁹ HTK, 1873-1874, 1372.

⁵⁰ HTK, 1873-1874, 1338.

betogen over waarom er voordat de schoolstrijd opgelost was, geen leerplicht ingesteld kon worden. Hij ging in tegen het voorstel van plaatselijke leerplicht, omdat volgens hem zelfs in de gemeenten waar bijzonder onderwijs 'het meest bloeide', nog niet voldoende plaatsen beschikbaar waren voor alle leerlingen die naar de bijzondere school wilden.⁵¹

Ook na het intrekken van het artikel over de leerplicht bleven sommige confessionelen argwanend tegenover het voorstel. Bij enkele uitzonderingen op het verbod van kinderarbeid wilde Van Houten namelijk voorwaarden stellen, waaronder dat het kind geregeld onderwijs moet krijgen om veldarbeid en huiselijke diensten te mogen verrichten. Dit werd gezien als indirecte leerplicht, waar veel confessionele Kamerleden zich tegen verzetten. Katholieke Kamerleden Heydenryck en Arnoldts betoogden dat Van Houten niet op indirecte wijze een soort leerplicht in de wet moest gaan smokkelen en eisten dat alle verwijzingen naar onderwijs uit het voorstel verwijderd werden voordat zij ermee in konden stemmen.⁵²

Conclusies

Wat het meeste opvalt aan het debat is de houding van de groep thorbeckianen en conservatief-liberalen. Volgens historicus Theo Veld vertegenwoordigde de sociale richting in de jaren '70 een minderheidspositie binnen de liberale stroming. Het merendeel van de liberalen zou nog steeds terughoudend zijn in de kwestie van overheidsinmenging.⁵³ Uit de standpunten die de Kamerleden innamen tijdens het debat over het Kinderwetje blijkt echter het tegenovergestelde.

Volgens historicus Van der Voort past de wet wel degelijk binnen het klassiek liberale beleid.⁵⁴ Dit beleid was gericht op staatsonthouding, wat gepaard ging met de bevordering van de industrie. Zoals eerder vermeld hadden enkele fabrikanten zelf om regulering gevraagd. Ze waren bang dat kinderen, de toekomstige generatie arbeiders, door de tomeloze concurrentie verzwakt zouden worden. Het punt van Van der Voort zou inderdaad verklaren waarom ook de aanhangers van de meer conservatieve stroming binnen het liberalisme niet aarzelden om kinderarbeid aan banden te leggen. Het verklaart echter niet

⁵¹ HTK, 1873-1874, 1351.

⁵² HTK, 1873-1874, 1381.

⁵³ Veld, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', 38.

⁵⁴ Van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën*, 136.

waarom veel klassiek liberalen, thorbeckianen en conservatief-liberalen voor de invoering van de leerplicht pleitten, ook toen deze eigenlijk al van tafel was.

De houding van de katholieken in het debat komt overeen met wat er in de literatuur wordt beschreven. Historicus Peter Raedts stelt dat de katholieken, door het belang van het protestantisme voor het Nederlandse nationalisme, al voor de verzuiling in isolement leefden.⁵⁵ Deze 'traditie van afzijdigheid' zorgde ervoor dat katholieken zich naast de argumenten die aan de schoolstrijd toe te schrijven zijn, zich principieel tegen overheidsinmenging verzetten.

Opmerkelijk is ook de stellingname van antirevolutionair Kuypers. Hoewel hij 26 jaar later, bij het debat over de leerplichtwet veel ideologische argumenten zou hebben, waren zijn bezwaren in 1874 meer van praktische aard. Hij focuste vooral op het feit dat er niet genoeg bijzondere scholen beschikbaar waren in plaats van argumenten tegen overheidsordening. Een mogelijke verklaring is dat Kuypers invulling van de antirevolutionaire ideologie zich in 1874 nog niet volledig had gekristalliseerd.

⁵⁵ Peter Raedts, 'Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat', in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 34.

Hoofdstuk 3: De leerplichtwet van 1900

In dit derde en laatste hoofdstuk komt de leerplichtwet van 1900 aan bod. Om te beginnen volgt er een kort overzicht van enkele politieke veranderingen die plaatsvonden tussen het Kinderwetje en de leerplichtwet. Vervolgens wordt het Kamerdebat rond het wetsvoorstel geanalyseerd om te achterhalen of de opvattingen over overheidsingrijpen veranderd waren ten opzichte van 1874.

Sociaalliberalen aan de macht

De sociaalliberalen verkregen vanaf de latere jaren '70 van de negentiende eeuw een steeds dominantere positie. De meer conservatief gezinde (oud-)liberalen verloren aan invloed. De progressieve sociaalliberalen zetten zich met volle overtuiging in om Nederland te 'moderniseren'.⁵⁶ Vanaf de jaren '80 was er sprake van een toenemende aandacht voor de emancipatie van de arbeidersklasse.⁵⁷ Onderwijs was een van de manieren om dit te bereiken. Het was namelijk het perfecte instrument om de nieuwe generaties te vormen tot moderne en zelfstandige burgers. Volgens historicus Michael Wintle was het onderwijs 'een gevechtsterrein voor de geestelijke ontwikkeling van de jeugd'.⁵⁸ De toenemende betrokkenheid van de staat bij dit thema blijkt alleen al uit het verachtvoudigen van de uitgaven aan het lager onderwijs tussen 1860 en 1900.⁵⁹ De voornamelijk liberale regeringen streefden naar gecentraliseerd en religieus neutraal staatsonderwijs, iets wat grote weerstand opriep bij de antirevolutionairen en katholieken.

Partijvorming

In 1878 werd de onderwijswet van de sociaalliberaal georiënteerde minister van Binnenlandse Zaken Jan Kappeyne van de Coppello aangenomen. Door middel van deze wet werden de materiële eisen voor alle scholen verhoogd, maar alleen openbare scholen zouden hierin een tegemoetkoming van de gemeenten krijgen. De daaropvolgende confessionele protestactie waarbij 300.000 protestante en 164.000 katholieke handtekeningen werden verzameld, wordt gezien als de aanloop voor de oprichting van de

⁵⁶ Blom en Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 327.

⁵⁷ Veld, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', 41.

⁵⁸ Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 18.

⁵⁹ Idem, 19.

Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in 1879.⁶⁰ Volgens historicus J.C. Boogman droegen de pogingen van de sociaalliberalen om het onderwijs te centraliseren op deze manier bij aan de opkomst van het politiek bewustzijn onder brede lagen van de bevolking.⁶¹

De achterban van de ARP viel voor een groot deel samen met de protestanten die in actie kwamen tegen de wet van Kappeyene. De ARP vormde onder leiding van Abraham Kuyper de eerste landelijke politieke partij, met een eigen partijprogramma als de basis van de antirevolutionaire ideologie. In dit document beschreef Kuyper hoe de maatschappij naar zijn idee uit verschillende 'soevereine' kringen bestond, waaronder kerk, staat en gezin. Deze kringen had God een bepaald gezag gegeven, waardoor ze autonoom waren. De staat had een eigen bevoegdheid, maar was niet gerechtigd om zomaar in te grijpen in de sfeer van andere kringen, zoals de kerk of het gezin.⁶² Deze zogenoemde 'sovereiniteit in eigen kring' vormde de hoeksteen van de antirevolutionaire ideologie. De ARP was succesvol in het verder mobiliseren van haar achterban door middel van nieuwe kiesverenigingen, een landelijk partijprogramma en een eigen dagblad. Met dit blad betrok Kuyper de kiezers en ook de 'gewone man' zonder kiesrecht bij politieke thema's.⁶³

Het onderwijs was ook bij de katholieken het thema dat de achterban in beweging bracht. In 1883 schreef de katholieke priester-staatsman Herman Schaepman het document 'Proeve van een program van een katholieke partij'.⁶⁴ Hierin deelde hij zijn visie op een programma voor de toekomstige katholieke partij. Ook hij onderschreef de rechten die personen en het gezin onafhankelijk van de staat van God hadden gekregen. Vergelijkbaar met het begrip 'sovereiniteit in eigen kring' van Kuyper, was het 'subsidiariteitsbeginsel' in de encycliek *Rerum Novarum*, geschreven door paus Leo XIII in 1891.⁶⁵ Het beginsel hield in dat de staat zich niet diende te mengen in zaken die op lokaal niveau geregeld konden worden. Het zou tot 1896 duren voordat alle katholieke Kamerleden achter één programma stonden en in 1926 werd de Rooms-Katholieke Staatspartij officieel opgericht.⁶⁶

⁶⁰ Roel Kuiper, *De weg van het volk. Mobilisering en activering van de antirevolutionaire beweging, 1878-1888*, in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)

⁶¹ J.C. Boogman en C.A. Tams ed., *Emancipatie in Nederland: de ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw* (Den Haag 1978)

⁶² Rutger Simon Zwart, *'Gods wil in Nederland': Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996) 106.

⁶³ Kuiper, *De weg van het volk*, 112.

⁶⁴ Herman Schaepman, *Een katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht 1883)

⁶⁵ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 246.

⁶⁶ Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 35-37.

De moderne politieke partij begon als een oppositiebeweging die de bestaande verhoudingen wilde veranderen en zich daarom onderscheidde van de gevestigde orde. Doordat de liberalen lange tijd een dominante positie hadden, waren zij juist onderdeel van de gevestigde macht. Ook misten ze de duidelijk afgebakende ideologie en vaste sociale basis van de confessionelen. Dit had tot gevolg dat de liberale partijvorming moeizaam verliep.⁶⁷ De verschillende invullingen van het liberalisme zorgden ervoor dat de in 1885 opgerichte Liberale Unie niet lang standhield als één partij. In 1894 splitsten de meer conservatieve leden zich af onder de naam Vrije Liberalen en de progressieve sociaalliberalen gingen vanaf 1897 samenwerken in de Vrijzinnig-Democratische Kamerclub. Samen vormden ze de drie grootste liberale partijen in de kamer tijdens de debatten van 1900.

Confessionele regering, 1888-1991

In algemene zin kan gesteld worden dat de antirevolutionairen en de katholieken gedurende het laatste kwart van de eeuw assertiever werden en langzaam een dominante rol in de Nederlandse politiek kregen.⁶⁸ Uit verdeelde, plaatselijke groeperingen ontwikkelden ze zich tot een landelijke organisatie, een 'zuil' met een eigen identiteit. Ondanks dat de antirevolutionairen en katholieken beiden een eigen groep vormden, stelden ze zich samen op in kwesties als het onderwijs. Ze verzetten zich samen tegen de voornamelijk liberale, progressieve en 'in godsdienstige kwesties niet echt geïnteresseerde' burgerij.⁶⁹ Deze politieke strijd tussen partijen die de staat volgens christelijke of juist volgens seculiere beginselen wilden inrichten duidde Kuyper als de 'antithese'.⁷⁰ Zowel de antirevolutionairen als de katholieken trachtten hun eigen groep te beschermen tegen 'verderfelijke invloeden van buitenaf'.⁷¹

Na een lange periode van liberaal bewind boekten de antirevolutionairen en katholieken in 1888 een grote verkiezingsoverwinning. Onder leiding van antirevolutionair minister-president Æneas Mackay vormden de twee kampen een coalitie. Tijdens hun

⁶⁷ Henk te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2005) 114-115.

⁶⁸ Blom en Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 327

⁶⁹ Idem, 326.

⁷⁰ Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 107

⁷¹ Peter Raeds, *Tussen Rome en Den Haag*, 40.

regeerperiode kregen de confessionelen de kans om de eerdergenoemde controversiële onderwijswet van 1878 te herzien. Met enkele kleine wijzigingen om de liberalen tegemoet te komen werd het wetsontwerp aangenomen. De wet verbeterde de positie van de bijzondere scholen tegenover de openbaren scholen en vormde een eerste stap in de richting van financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs.⁷²

Leerplichtontwerp

Volgens historicus Theo Veld ontstond er in de jaren '90 bij de liberalen een consensus over de noodzaak van de leerplicht. Twijfels over de effectiviteit en uitvoerbaarheid verdwenen door het onveranderd hoge schoolverzuim. Onderwijzers voerden de druk op door te wijzen op het feit dat veel leerlingen door onregelmatig schoolbezoek op hun twaalfde zonder de meest noodzakelijke basisvaardigheden de school verlieten.⁷³ Ook hadden de onderwijzers moeite met het geven van doeltreffend onderwijs als een groot deel van de klas niet aanwezig was.

Zo diende liberaal Hendrik Goeman Borgesius, minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Pierson, op 14 maart 1898 een wetsontwerp in.⁷⁴ In de Memorie van toelichting werd de schuld van het uitblijven van de leerplicht in Nederland terloops toegeschreven aan de voorvechters van het bijzonder onderwijs.⁷⁵ Verder werd de noodzakelijkheid van de wet toegelicht. Goeman Borgesius stelde dat staatsinmenging in het geval van slechte opvoeding door de ouders, als zij hun kinderen geen onderwijs lieten genieten, geheel gerechtvaardigd was. Naast het recht van het kind om te leren en zich te ontwikkelen werd er ook aandacht besteed aan het maatschappelijke belang van de leerplicht. Door de industriële vooruitgang groeide de behoefte aan geschoolde arbeid. Daarnaast zou de leerplicht armoede en misdaad verminderen. Ook reflecteerde Goeman Borgesius op het Kinderwetje van Van Houten. Zoals eerder beschreven golden er vele uitzonderingen op het verbod van kinderarbeid, waardoor kinderen op het platteland bijvoorbeeld nauwelijks de school

⁷² Brands-Bottema, *Overheid en opvoeding*, 70-71.

⁷³ Veld, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', 42-43

⁷⁴ Bert Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917): vader van de verzorgingsstaat: een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003) 284.

⁷⁵HTK, 1899-1900, Memorie van Toelichting (hierna: MvT), 160-3, 744.

bezochten tijdens het oogstseizoen. De leerplichtwet zou dit onregelmatige schoolbezoek tegengaan.⁷⁶

De minister had zich wel duidelijk ingespannen om de confessionele partijen tegemoet te komen. Zo verklaarde hij dat hij ouders niet wilde verplichten hun kinderen naar een school te sturen die niet overeenkwam met hun overtuigingen. Naast het feit dat thuisonderwijs werd toegestaan, konden ouders vrijstelling van de leerplicht aanvragen als ze ernstige gemoedsbezwaren hadden tegen de beschikbare lagere scholen in hun directe omgeving. Dit zou volgens Goeman Borgesius geen significante invloed hebben op de werking van de wet. Dit bleek ook uit een onderzoek naar schoolverzuim in 1897. Bij de 60.000 gevallen van absoluut schoolverzuim werd de reden 'gemoedsbezwaren' slechts dertien keer genoemd.⁷⁷ Hieruit blijkt dat de schoolstrijd in de samenleving toch minder speelde dan in de politiek.

Het voorstel kreeg nagenoeg unanieme steun uit de liberale hoek. De enige uit de groep die zich op ideologische gronden tegen het voorstel keerde was conservatief-liberaal Kamerlid Menso Johannes Pijnappel. Hij beargumenteert de staat niet bevoegd was om door middel van 'onderwijsdwang' voor de ouders te beslissen welke vakken hun kinderen moesten volgen, vanaf welke leeftijd, hoe lang en met welke intensiteit.⁷⁸

Katholieke reacties

Het eerste Kamerlid dat na de aanvang van het debat op 27 april 1900 zijn mening deelde over het voorstel was katholieke voorman Schaepman. Hij verklaarde dat de leerplicht op zichzelf niet in strijd was met de katholieke beginselen die waren vastgelegd in het partijprogramma. Hij voelde zich genoodzaakt de leerplicht te aanvaarden als een goed middel om de 'sociale noden' op te lossen. Hij was voorzichtig en aarzelend, wetende dat hij door deze stellingname veel van zijn confessionele geestverwanten dwarsboomde. Schaepman had met name oog voor het relatieve schoolverzuim, waarbij de ouders niet alleen hun eigen kinderen benadeelden, maar de hele klas of school. Daarom vond hij in dit geval staatsingrijpen ideologisch gerechtvaardigd. De welwillende houding van Schaepman ging wel gepaard met enkele voorwaarden, waarvan de belangrijkste: rechtsgelijkheid en

⁷⁶HTK, 1899-1900, MvT, 160-3, 745.

⁷⁷Wartena, H. *Goeman Borgesius*, 286.

⁷⁸HTK, 1899-1900, 1019.

staatsbesteding voor bijzondere scholen.⁷⁹ Hij greep dit voorstel dus aan in zijn streven naar pacificatie in de schoolstrijd.

Zijn collega, de conservatieve katholiek J.A.N. Travaglino, sloeg een andere toon aan. Hij stelde vurig dat de kinderen niet aan de staat toebehoorden, maar aan de ouders. 'De kinderen zijn aan de ouders geschonken en toevertrouwd door God, aan Wien de ouders deswege eenmaal de strengste rekenschap zullen hebben af te leggen.'⁸⁰ Travaglino sprak zich uit tegen de inperking van de individuele vrijheid, wat volgens hem de afgelopen jaren bij de veel wetsvoorstellen gebeurde, zo ook bij de leerplichtwet. Zijn evenals katholieke collega I.B.D. van den Berch van Heemstede uitte zijn zorgen dat de aanvaarding van de wet in de toekomst zou leiden tot verdere inbreuk op de individuele vrijheid van de burger door de overheid: 'Eerst dienstdwang, daarna verzekeringsdwang, nu schooldwang. What next?'⁸¹ Ondanks de open houding van hun voorman Schaepman, deelden de meeste katholieken eerder de mening van Travaglino en Van Heemstede: staatsinmenging in onderwijskwesties zoals de leerplicht was uit den boze.

Antirevolutionaire reacties

Ook veel antirevolutionairen gebruikten ideologische argumenten. Antirevolutionair Kamerlid Antonius Everdinus van Kempen noemde het voorstel antinationaal en vroeg zich af waar de 'in Nederland zoo hoog geroemde vrijheid' was gebleven. Via de wet zou de overheid de 'woning van den stillen burger binnendringen' en de verhouding tussen ouder en kind verstoren.

Kuyper hield eveneens voet bij stuk. Hoewel hij aan het begin van zijn bijdrage minister Goeman Borgesius bedankte voor zijn tegemoetkomende houding, maakte hij korte metten met het idee van toenadering tussen de antirevolutionairen en liberalen. Hij verklaarde het wetsontwerp 'volstrekt onaannemelijk' en maakte bekend dat hij van plan was tegen elk artikel te stemmen. Ook voor hem was het probleem breder dan alleen de leerplicht:

⁷⁹ *HTK*, 1899-1900, 1009.

⁸⁰ *HTK*, 1899-1900, 1006.

⁸¹ *HTK*, 1899-1900, 1031.

*Wanneer de overheid zich het recht aanmatigt om in elk terrein binnen te dringen en te zeggen: daar heb ik als Staat belang bij, dus zal ik mij de bevoegdheid tot regeling op dit terrein aanmatigen, dan, Mijnheer de Voorzitter, heeft de burger geen ander recht dan bij de gratie der overheid.*⁸²

Ook antirevolutionair Kamerlid Anthony Brummelkamp jr. vond de handreiking van Goeman Borgesius niet genoeg. Volgens hem zouden onderwijzers en schoolopzieners niet de autoriteit mogen krijgen om te beslissen in hoeverre de gemoedsbezwaren van de ouders terecht zijn.⁸³

Antirevolutionair Kamerlid Henri Adolphe van de Velde pleitte voor een spoedige beëindiging van de schoolstrijd door het gelijkstellen van het bijzonder onderwijs met het openbare. Hij zocht echter niet de toenadering die eerder bij Schaepman te zien was. Volgens Van de Velde stond het lager onderwijs er vergeleken met de buurlanden goed voor in Nederland en was de leerplicht ongewenst en onnodig. Hij zag het voorstel als propaganda voor de 'liberale, moderne richting'.⁸⁴

Conclusies

Zoals eerder gezegd stelt Theo Veld dat er onder liberale politici in de jaren '90 nagenoeg overeenstemming bestond over de noodzaak van de leerplicht. De onderzochte bronnen bevestigen inderdaad het beeld dat vrijwel alle liberalen, zowel de sociaal als conservatief georiënteerden, voorstander waren van het verplicht stellen van het lager onderwijs. Slechts één liberaal Kamerlid sprak zich uit tegen de wet.

De bijdrage van katholiek Schaepman is opmerkelijk, maar vertegenwoordigde niet het algemene standpunt van de katholieken. Uit de literatuur blijkt dat hij veel socialer en progressiever was dan zijn geloofsgenoten. Hij had zich een jaar voor het debat al positief uitgelaten over de leerplicht.⁸⁵ Zoals hierboven werd besproken, stonden de katholieken op dit punt niet achter hem en verzetten ze zich tegen de leerplicht en andere vormen van staatsinmenging.

⁸² HTK, 1899-1900, 1079.

⁸³ HTK, 1899-1900, 1053.

⁸⁴ HTK, 1899-1900, 1033.

⁸⁵ Brands-Bottema, *Overheid en opvoeding*, 75.

Het antirevolutionaire aandeel in de Tweede Kamer was sterk gegroeid sinds 1874 en de leden namen gedreven deel aan het debat over de leerplicht. Wat opvalt is dat er veel meer argumenten op ideologie gegrond waren dan voorheen. De partij groeide in de jaren daarvoor uit tot een beweging met een heldere ideologie die staatsbemoeiing in de maatschappij sterk afkeurde.

Hoewel de partij in 1900 nog relatief klein was, spraken ook de leden van SDAP zich uit tijdens het debat. Socialistisch Kamerlid Pieter Jelles Troelstra had veel praktische bezwaren tegen de wet. Hij vond de leerplicht niet lang genoeg en pleitte onder andere voor gratis schoolvoeding en schoolkleding om de arme arbeidersgezinnen tegemoet te komen.⁸⁶ De socialisten hadden geen ideologische bezwaren tegen het overheidsingrijpen en vonden het zelfs niet ver genoeg gaan. Als resultaat stemden ze tegen het voorstel.

De wet werd uiteindelijk met één stem verschil slechts op het nippertje aanvaard. Deze uitkomst was in feite een samenspel van toevalligheden. Volgens het beroemd geworden verhaal kon Kamerlid F. D. graaf Schimmelpenninck van de Vrij-Antirevolutionaire Partij door een val van zijn paard niet bij de beslissende stemming aanwezig zijn.⁸⁷ Zo heeft hij niet tegen het wetsvoorstel kunnen stemmen zoals hij eerder had verklaard van plan te zijn. Bovendien werd het ernstig zieke liberaal Kamerlid J.J. van Kerkwijk, die vóór het voorstel zou stemmen, door Goeman Borgesius naar de Tweede Kamer gebracht.⁸⁸ Alleen het feit dat de wet werd aangenomen levert dus geen bewijs voor een algemene acceptatie van meer overheidsinmenging.

⁸⁶ *HTK*, 1899-1900, 1027.

⁸⁷ *HTK*, 1899-1900, 1259.

⁸⁸ Boekholt en De Booij, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 155.

Conclusie

Dit onderzoek richtte zich op de vraag in hoeverre de opvattingen over leerplicht en overheidsinmenging op het gebied van onderwijs waren veranderd in de periode 1874-1900. De vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden, omdat de ontwikkelingen per politieke stroming sterk verschilden. Daarom is er met name gekeken naar de hoofdrolspelers in de onderwijskwestie aan het einde van de negentiende eeuw: de liberale en confessionele Tweede Kamerleden.

De initiatiefnemers van zowel het Kinderwetje van 1874 als de leerplichtwet van 1900 kwamen uit de liberale hoek. Uit het bronnenonderzoek dat voor dit paper is verricht, blijkt dat het merendeel van de liberalen in de jaren '70 van de negentiende eeuw al socialer en progressiever was ingesteld dan in de historiografie wordt gesuggereerd. Velen van hen pleitten bij het Kinderwetje in 1874 al voor de leerplicht. Er was wel sprake van een verschuiving in opvattingen tussen de twee debatten, naar meer acceptatie van overheidsingrijpen, maar deze was dus kleiner dan verwacht.

Bij de confessionele partijen speelde de schoolstrijd een grote rol in beide debatten, maar uit de bronnen blijkt dat dit niet uitsluitend de reden was voor hun verzet. Ideologische bezwaren tegen aantasting van de autonomie van de ouder door de leerplicht kwamen bij beide debatten aan bod. Het standpunt van de katholieken blijft in 1874 en 1900 nagenoeg hetzelfde, met uitzondering van voorman Schaepman, de meest progressieve katholiek in de Kamer. Zijn verzoenende houding werd echter niet door zijn geestverwanten overgenomen.

Bij de antirevolutionairen komt de eigen ideologie sterk naar voren, met name in het debat in 1900. Ook is de groei van de stroming te merken in het debat over de leerplichtwet. De antirevolutionairen verklaren ook bij de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs (en dus het oplossen van de schoolstrijd) tegen de invoering van de leerplicht te zijn. Hieruit blijkt hoe belangrijk zelfbeschikking en de antirevolutionaire ideologie voor hen was en deze later in de negentiende eeuw alleen maar belangrijker werden.

Door de beperkte omvang van dit onderzoek zijn de bevindingen voornamelijk gebaseerd op de twee reeksen Kamerdebatten die plaatsvonden in 1874 en 1900. De bovenstaande conclusies hebben dus betrekking op de stellingnames van de Kamerleden tijdens deze debatten. Zoals genoemd werd het leven van de burgers minder beïnvloed door de schoolstrijd dan politici beweerden en wellicht hadden zij afwijkende opvattingen. In een

mogelijk vervolgonderzoek kan er meer in detail gekeken worden naar wat er in de samenleving speelde door documenten van schoolopzieners, arbeidersverenigingen en fabrikanten te analyseren.

Volgens de historiografie ontstond er gedurende de twintigste eeuw overeenstemming tussen de verschillende partijen over de aanvaardbaarheid van staatsinterventie. Een van de oorzaken hiervan was de Pacificatie van 1917, waarmee de schoolstrijd werd beëindigd.⁸⁹ Met mijn onderzoek sluit ik me aan bij de historici die stellen dat de legitimiteit van overheidsordening in 1900 nog steeds ter discussie stond. Dit blijkt uit het vurige debat rondom de leerplichtwet en uit het feit dat Nederland zijn eerste leerplichtwet aan het paard van graaf Schimmelpenninck te danken heeft.

Het ordeningsdebat speelt echter vandaag de dag nog steeds een rol in de politiek. De hedendaagse thema's kunnen zelfs vergelijkbaar zijn, zoals het vraagstuk in hoeverre de overheid inspraak heeft in het lesprogramma van bijzondere scholen, die volgens de wet recht hebben op openbaren middelen. Het lijkt een uitgemaakte zaak. De Grondrecht schrijft immers vrijheid van onderwijs voor en de schoolstrijd is voorbij. De kwestie wordt echter ingewikkelder wanneer het gaat om scholen met een afwijkende visie in vergelijking met de dominante ideologie in Nederland, zoals orthodox islamitische scholen.⁹⁰ De discussie over overheidsingrijpen zal daarom niet snel voorbij zijn.

⁸⁹ Veld, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', 45.

⁹⁰ Andreas Kouwenhoven en Milena Holdert, 'Salafistische scholen leren kinderen zich af te keren van Nederland', *NRC Handelsblad*, 10 september 2019.

Literatuurlijst

Blom J.C.H., en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2008)

Boekholt, P.Th.F.M., en E.P. de Booij, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Van Gorcum, 1987)

Boogman J.C., en C.A. Tams ed., *Emancipatie in Nederland: de ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw* (Den Haag 1978)

Brands-Bottema, G.W., *Overheid en opvoeding. Onderzoek naar de motivering door politieke partijen van de formele wetgeving of pogingen daartoe, betreffende de overheidsbemoedigen met de verzorging en opvoeding van kinderen door hun ouders, in de periode 1870-1987* (Arnhem 1988)

Camp, Rico op den, 'God, Vaderland en Broederband. Nationaal besef, vereniging en schoolstrijd in het ANWV', in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)

Cremer, J.J., *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld* (Arnhem 1863)

Graaf, J.H. de, *Leerplicht en recht op onderwijs: een onderzoek naar de legitimatie van de leerplicht- en aanverwante onderwijswetgeving* (Nijmegen 1999)

Griffiths, R.T., en J. de Jong, 'De maat genomen. De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', *BMGN - Low Countries Historical Review* 117 (2002) 3, 352-363, aldaar 353.

Kouwenhoven, Andreas, en Milena Holdert, 'Salafistische scholen leren kinderen zich af te keren van Nederland', *NRC Handelsblad*, 10 september 2019.

Kuiper, Roel, *De weg van het volk. Mobilisering en activering van de antirevolutionaire beweging, 1878-1888*, in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)

Ministerie, *Parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke, van september 1865 tot februari 1866* (Deventer 1870)

Raedts, Peter, 'Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat', in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)

Schaepman, Herman, *Een katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht 1883)

Schenkeveld, Willemien, *Het Kinderwetje van Van Houten: sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003)

Storimans, Theo, 'Geschiedenis en achtergronden van de wettelijke leerplicht', *Justitiele Verkenningen* 32 (2006) 6, 9-21.

Tanja, Erie, *Goede politiek: De Parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2010)

Veld, Theo, 'De noodzaak van volksonderwijs volgens de modern liberalen', in Ger Tillekens (red.), *Het opgelegde leren: Hoofdstukken uit de geschiedenis van de school* (Nijmegen 1986)

Velde, Henk te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2005)

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1871-1872.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1873-1874.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1899-1900.

Voort, R.H. van der, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam 1994)

Wartena, Bert, *H. Goeman Borgesius (1847-1917): vader van de verzorgingsstaat: een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003)

Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012)

Wintle, Michael, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen: Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)

Wit, C.H.E. de, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen 1980)

Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010)

Zwart, Rutger Simon, *'Gods wil in Nederland': Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996)